

ДОКТРИНАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГЕНЕЗИСУ ІНСТИТУТУ МАТЕРИНСТВА І ДИТИНСТВА В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

DOCTRINAL CHARACTERISTICS OF THE GENESIS OF THE INSTITUTE OF MATERNITY AND DIFFERENCE IN UKRAINE: THE HISTORICAL ASPECT

Бухтіяров О.А.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри спеціальних дисциплін та професійної підготовки
Національного університету державної фіскальної служби України*

Бухтіярова І.Г.,

*кандидат юридичних наук,
викладач кафедри адміністративного права та процесу
Національної академії внутрішніх справ*

У статті охарактеризовано історичні періоди генезису становлення інституту захисту материнства і дитинства, що дало змогу з'ясувати передумови виникнення потреби у правовому захисті різних верств населення (зокрема, жінок та дітей). Також обґрунтовано основні тенденції правових та організаційних форм захисту материнства та дитинства на різних історичних етапах, запропоновано шляхи підвищення ефективності реалізації положень адміністративного законодавства, яке визначає особливості захисту материнства і дитинства в Україні, зокрема, з урахуванням європейських стандартів у цій сфері.

Ключові слова: історичний період, інститут материнства, інститут дитинства, розвиток, правове регулювання, охорона.

В статье охарактеризованы исторические периоды генезиса становления института защиты материнства и детства, что позволило выяснить предпосылки возникновения потребности в правовой защите различных слоев населения (в том числе, женщин и детей). Также обоснованы основные тенденции правовых и организационных форм защиты материнства и детства на разных исторических этапах, предложены пути повышения эффективности реализации положений административного законодательства, которое определяет особенности защиты материнства и детства в Украине, в частности, с учетом европейских стандартов в этой сфере.

Ключевые слова: исторический период, институт материнства, институт детства, развитие, правовое регулирование, охрана.

The article describes the historical periods of the genesis of the institution of protection of motherhood and childhood, which made it possible to find out the preconditions for the emergence of the need for legal protection of various segments of the population (including women and children). The main tendencies of legal and organizational forms of protection of motherhood and childhood at different historical stages were also substantiated, ways of increasing the effectiveness of implementing the provisions of administrative legislation, which defines peculiarities of maternity and childhood protection in Ukraine, are proposed, in particular, taking into account European standards in this area.

Key words: historical period, institute of motherhood, institute of childhood, development, legal regulation, protection.

Постановка проблеми. Протягом останніх десятиліть істотно зменшилася чисельність населення України, що свідчить про наявність глибокої демографічної кризи, в якій перебуває наша держава. Відсутність відповідної державної політики може призвести до зупинки соціально-економічного розвитку України та зниження стану її національної безпеки. Зважаючи на це, одним із стратегічних загальнонаціональних пріоритетів нашої держави має стати вироблення дієвого механізму охорони захисту дитинства та материнства, стимулювання народжуваності, збереження репродуктивного здоров'я нації як невід'ємної умови належного функціонування сфери національної безпеки.

Ступінь наукової розробки проблеми. Ця проблематика в рамках науки адміністративного права до цього часу не розглядалася, що свідчить про недостатню увагу науковців до проблем, що існують у сфері формування державної політики у сфері захисту дитинства та материнства, вироблення дієвого адміністративно-правового механізму її реалізації. Переважно

питаннями захисту материнства займалися вітчизняні науковці В.Б. Авер'янов, І.Г. Бухтіярова, О.М. Ганькевич, І.О. Гелецька, В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, Л.О. Кожура, М.О. Стефанчук, О.Г. Стрельченко, О.Я. Явор тощо.

Мета статті полягає в тому, щоб удосконалити державну політику у сфері публічного адміністрування щодо захисту дитинства та материнства в Україні, а також винайти дієвий механізм її реалізації за допомогою запровадження низки відповідних законодавчих, адміністративних та просвітницьких заходів. Це дасть змогу створити належні умови для реалізації прав і свобод жінок-матерів та дітей, забезпечити їх належний правовий та соціальний захист.

Виклад основного матеріалу. Згідно із положеннями чинної Конституції в Україні на сьогодні діє принцип верховенства права. Відповідно до нього право у вигляді уніфікованих офіційних актів та легалізованих норм поведінки є головним регулятором суспільних відносин на території нашої держави. Це озна-

час, що взаємодія людей будь-якого характеру, а також з приводу будь-якого об'єкта регулюється офіційно встановленими нормами. Функціонування цього принципу Основного Закону можна наявно побачити у процесі сучасної життєдіяльності українського населення. У цій сфері практично не залишилося питань, з приводу яких не було б офіційної точки зору, іншими словами, всі діяння людей відображаються у чинному законодавстві. Однак цей факт не виключає появи великої кількості проблематик, пов'язаних із правовим регулюванням тих чи інших правовідносин чи окремих об'єктів. Чудовим прикладом у такому контексті є два явища, що виступають, на нашу думку, основами будь-якого соціуму, а саме материнство і дитинство. Нормативна координація представлених аспектів відрізняється багатьма особливостями, але перш ніж аналізувати їх доцільно розглянути генезу розвитку правових засад дитинства та материнства на території сучасної України. Історія еволюції цих явищ зумовила специфіку сучасного механізму їх правового регулювання, що робить необхідним таке дослідження представленого питання.

Проблематика правового регулювання материнства і дитинства в усі часи перебувала у полі зору держави. Це пов'язано із тим, що вказані явища зображують соціальне підґрунтя будь-якої країни, адже їх безпосереднє регулювання пов'язано із підтримкою нових, молодих поколінь та умов їх розвитку. Однак материнство і дитинство як незалежні соціально-правові інститути існували не завжди. У цьому разі генезу правового регулювання цих явищ необхідно розглядати на основі їх правової природи.

Найперші офіційні акти, в рамках яких регулювалися питання соціального буття населення України, з'явилися за часів Київської Русі. Наприклад, уже у 911 та 945 роках було укладено договори із греками щодо регулювання правовідносин із особами, які мають статус військовополонених. Договорами визначалися взаємні зобов'язання щодо викупу русичів і греків, в якій би країні вони не перебували, та повернення їх на батьківщину. Договір вважається першим в Україні документальним свідченням турботи держави про тих своїх громадян, які цього потребують [1; 2, с. 97]. Звичайно, у стародавні часи не можна виділити якихось цілісних правових засад регулювання конкретно материнства і дитинства, однак факт уніфікації та легалізації моральних норм у соціальній сфері говорить про зацікавленість правлячої верхівки у добробуті населення держави.

Наступним кроком на шляху формування нормативної основи юридичного регулювання законних інтересів населення стало прийняття визначного пам'ятника українського права – першого кодифікованого закону «Руської правди», виданої за часів правління Ярослава Мудрого у 1019–1054 роках. У контексті розгляду проблематики вказаний документ набуває особливого значення, позаяк саме у ньому вперше було включено норми, що регулювали права дітей. Як ми розуміємо, для часів Київської Русі це було суттєвим проривом у сфері соціального захисту населення. Зокрема, у тексті «Руської правди» містились норми, що захищали права дітей у спадкуванні [3; 4, с. 73]. З іншого боку, за аналізу інших письмових документів тієї пори стає зрозуміло, що діти (як соціальний прошарок) не мали великого

масиву правомочностей. Якщо не враховувати правовідносини, пов'язані із спадщиною, то міра можливої поведінки останніх у сім'ї та соціумі визначалась переважно звичаями і традиціями, а також батьками та керівниками общини. По суті діти у зазначений період ще не мали самостійного, відокремленого від дорослих чоловіків правового статусу [5, с. 29].

Деяко інше правове становище мали жінки за часів існування Київської Русі, що простежується на прикладі шлюбно-сімейних відносин. Так, взаємини між чоловіком і дружиною здійснювалися на принципах рівноправності, духовності, гуманізму і справедливості. Правове становище жінки в сім'ї було, як для того часу, на високому рівні, її права охороняла держава. Матір, за Руським правом, мала набагато вищий правовий статус, ніж за римським і старогрецьким правом, за яким дочка, дружина, матір завжди потребували опікуна та визнавалися все життя не «правосильними». У Київській Русі жінка була наділена цивільною дієздатністю і за життя чоловіка зберігала своє окреме майно, яке й після його смерті не входило до спільної спадщини, а вона ставала повноправним головою сім'ї. Жінка самостійно вела господарство, розпоряджалася власністю і від неї залежало відділення синів для ведення власного господарства. Жінка могла укладати різноманітні договори купівлі-продажу, позики, застави, дарування, успадкування [6, с. 30; 7, с. 9].

Після Визвольної війни 1650-х років під проводом Богдана Хмельницького почалося формування принципово нової державної формації – Козацько-Гетьманської держави. За часів її існування було створено декілька нормативно-правових актів, якими регулювалися юридичні питання соціальних прав населення цієї країни. Зокрема, у «Пактах й Конституціях законів та вольностей Війська Запорізького», укладених у 1710 році, діти визнавалися особливими суб'єктами права на освіту та мали отримувати знання у православних церквах. Інший кодифікований акт «Права, за якими судиться малоросійський народ» від 1743 року містив норми, що закріплювали права дитини під час здійснення правосуддя, а саме неповноліття людини визнавалося як пом'якшуюча обставина [8, с. 34; 9, с. 29].

Найбільший розвиток механізму правового регулювання законних інтересів соціуму загалом та окремих прошарків населення України припадає на кінець XIX – початок XX століття. Саме у цей час під впливом європейської культури починається активна боротьба за права дітей та жінок. На основі цього можна стверджувати, що на цьому етапі зародилися два явища, генеза правових засад захисту яких досліджується у підрозділі – материнство і дитинство. Звичайно, якихось наукових поглядів з приводу останніх або їх дефініції у ті часи не існувало. Представлені явища розглядалися у контексті правових інститутів прав та законних інтересів жінок і дітей. Однак уже на той період зародилися окремі засади материнства і дитинства як особливих соціально-правових станів, регулювання яких здійснюється за допомогою численних юридичних інститутів та процедур.

Слід відзначити, що наприкінці XIX – початку XX століття територія України перебувала у складі

Російської імперії, правова система якої прямо впливала на соціальні процеси нашої країни. Зокрема, якщо говорити безпосередньо про юридичне регулювання дитинства, то координація такого явища здійснювалась за допомогою норм Зводу законів Російської імперії, які визначали правовий статус дитини. Так, дитина до 14 років була позбавлена будь-якої цивільної дієздатності, діти від 14 до 17 років вважались малолітніми і мали незначні права, а діти віком від 17 до 20 років вважались неповнолітніми. Усім без винятку дітям належали і певні права, зокрема право на життя, право на батьківське виховання, на спільне проживання з батьками, на виховання в православній вірі [10, с. 14; 11, с. 149]. Але поряд з цим батьківська влада над дітьми трактувалась досить широко. Влада в сім'ї належала батькові і поширювалась на дітей будь-якого віку і статі. Припинялась батьківська влада лише зі смертю батька або позбавленням його прав. До непокірних дітей батьки могли застосовувати домашні виправні заходи, а якщо такі заходи, на думку батьків, не допомогли, вони могли клопотати про ув'язнення дитини. Разом батьки були зобов'язані годувати, одягати, виховувати дитину в доброті і чесності, дочок батьки були зобов'язані видати заміж [12, с. 149].

У контексті розвитку питання материнства основні зрушення були пов'язані із загальними змінами правового статусу жінок. Головний вплив на цей процес було здійснено міжнародною спільнотою. Зокрема, у 1902 році в Гаазі прийняли міжнародні конвенції, що стосувалися колізій національних законів з питань шлюбу, розлучення та опіки над неповнолітніми, а в 1904 році та в 1910 році – міжнародні конвенції, що стосувалися заборони торгівлі жінками та дітьми. Міжнародне співробітництво держав, яке мало відношення до прав жінок, здійснювалося в трьох ключових напрямках: боротьба зі злочинністю (проти дія проституції), вирішення колізій національного права держав з різних питань (громадянство жінок), міжнародне регулювання праці (охорона праці жінок). Своїм існуванням ці норми опосередковано слугували захисту тих або інших прав жінок, зокрема, на життя, свободу, особисту недоторканість, права на громадянство, на особливу охорону праці тощо [13, с. 75–110; 14, с. 285].

На території сучасної України наприкінці XIX – початку XX правовий статус жінок також було суттєво змінено. Головними чинниками, які цьому сприяли, став стрімкий розвиток економіки та численні прогресивні реформи, наприклад, відміна кріпацтва. Якщо взяти до уваги шлюбно-сімейні відносини, то у їх контексті жінка володіла низкою правомочностей, а також можливістю захищати свої законні інтереси, тобто була правосуб'єктною. Навіть за порушення певних своїх прав або насилля чоловіка могла звернутися до суду. Хоча процедура позову була досить складна, вона справді функціонувала. Також жінка мала особисте власне, закріплене законом майно, яке жінка отримала в посаг під час одруження чи у спадок від матері, що перебувало у неподільній власності жінки (хоч і в спільному користуванні сім'ї) та успадковувалося тільки по жіночій лінії [15, с. 131]. Іншим «проривом» у сфері забезпечення прав жінок стало надання останнім права на освіту, що в май-

бутньому призвело до появи великої кількості жіночих рухів та загального посилення ролі «слабкої половини» у життєдіяльності соціуму. Підсумовуючи всі наведені відомості, можна зробити висновок про те, що кінець XIX – початок XX став «революційним» етапом у сфері становлення та розвитку прав і свобод окремих категорій населення тогочасної України – дітей та жінок. Забезпечення їх законних інтересів здійснювалося під впливом європейських тенденцій, що, своєю чергою, започаткувало формування ефективного правового механізму регулювання у цій галузі соціального забезпечення.

Наступним великим етапом еволюції механізму юридичної координації дитинства і материнства в Україні став радянський період. Слід відзначити, що на початку XX століття права і свободи жінок та дітей не були новелою, однак, не мали чіткого нормативного вираження. За часів радянської влади ця ситуація докорінно змінилась, позаяк дитинство і материнство набули окремих правових механізмів регулювання. По суті в цей час ці явища набувають ознак великого правового інституту галузі соціального захисту. У цьому разі йдеться про повну зміну моделі побудови сім'ї, а також загального відношення до прав жінок та дітей. Це було пов'язано із тим, що загальна політика радянської влади у 20-х роках XX століття була спрямована на піднесення ролі робітничого класу як соціальної основи «диктатури пролетаріату». Держава прагнула зміцнити єдину офіційну ідеологію – комуністичну у всіх сферах суспільного життя. Це, своєю чергою, мало прояв у сімейній та інших суміжних галузях. Зокрема, комуністична ідеологія ввела у національну правову систему інститут емансипації, а також об'єднала правовий статус жінки та дружини [16, с. 290; 17, с. 182].

У цей же час прийнято низку нормативно-правових актів, які змінили шлюбно-сімейні відносини, а також їх соціальне сприйняття. У цьому питанні значну роль відіграли такі нормативно-правові акти, а саме: декрети «Про розірвання шлюбу», «Про громадянський шлюб, дітей та ведення актів громадянського стану», Цивільний кодекс тощо. Представлені акти закріпили численні норми, що регулювали питання укладення шлюбів між радянськими людьми, відносини, що в цьому разі виникали, а також окремі аспекти виховання дітей.

Наступний етап еволюції правових засад захисту материнства та дитинства припадає на 1940–1960 роки минулого століття. Головною особливістю юридичної координації вказаних питань у цей період є складна демографічна ситуація у країні, зумовлена Другою світовою війною. Тож внутрішньодержавну політику СРСР у 40-х–60-х роках XX століття було спрямовано на подолання зазначеного негативного фактора. Одним зі шляхів його зміни стало правове забезпечення дитинства і материнства. Для піднесення престижу останнього явища було видано Указ Президії ВР СРСР «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і самотнім матерям, посилення охорони материнства і дитинства, про встановлення почесного звання «Материнська слава» і медалі «Медаль материнства»» від 8 липня 1944 року [18; 19, с. 100]. Цей акт суттєво змінив правовий статус радянських жінок, які, на відміну від чоловіків, користувались загальними та додатковими, спеціальними правами та мали особливі пільги.

У наступні роки вектор правового регулювання материнства і дитинства змінився у бік розширення механізму, основу якого заклали в часи створення радянської держави. Це було зумовлено, по-перше, економічною та політичною перебудовою, по-друге, розширенням механізму юридичної координації вказаних явищ. У цей час СРСР активно брав участь у міжнародних відносинах, окрім цього, вказана країна була членом Організації Об'єднаних Націй, що, своєю чергою, зіграло досить важливу роль. Офіційні акти, прийняті ООН, суттєво вплинули на правову систему Радянського Союзу. Деякі з них закріпили ключові правові засади захисту материнства і дитинства. Зокрема, у 1948 році було прийнято Загальну декларацію прав людини, у статтях якої зазначалось, що всі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їх захист законом. Кожна людина як член суспільства має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави [20]. Вперше в історії людства було створено міжнародний документ, який проголошував рівність усіх без винятку людей. Пізніше,

у 1959 році, на основі Загальної декларації прав людини ООН створило Декларацію прав дитини задля соціального захисту дитини внаслідок фізичної і розумової незрілості останньої. Метою документа було визначення забезпечення дітям щасливого дитинства та користування передбаченими Декларацією правами і свободами для їхнього особистого блага та блага суспільства.

Висновки. Новий виток еволюції правових засад захисту дитинства і материнства на території України почався у 1991 році. Ця дата ознаменувала великі зміни для нашої держави як у політико-економічному, так і юридичному плані, зумовлені розпадом Радянського Союзу. Набуття Україною незалежності поклато початок розвитку національної правової системи. Сучасний стан захисту дитинства та материнства в нашій країні характеризується наявністю багатьох особливостей. Нині правові механізми захисту материнства і дитинства в Україні суттєво змінилися порівняно із минулими роками, хоча деякі юридичні конструкції, створені за часів Радянського Союзу, стали основою для існування сучасних правових категорій. Окрім цього, правовий захист материнства і дитинства в період української незалежності набув власну нормативну базу регулювання, а також відображення у доктринальній сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Злупко С.М., Радецький Й.І. Людський потенціал, зайнятість і соціальний захист населення в Україні: навч. посіб. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. 192 с.
2. Денисенко Т. Становлення та розвиток системи соціального захисту населення в Україні. Ефективність державного управління: зб. наук. пр. Львів, 2012. Вип. 33. С. 96–103.
3. Хрестоматія з історії держави і права України: у 2 т.: навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / уклад. В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький; за ред. В.Д. Гончаренка. 2-ге вид. перероб. і допов. Київ: Ін Юре, 2000. Т. 1: 3 найдавніших часів до початку XX ст. 472 с.
4. Толкачова Г.В. Еволюція правового забезпечення гарантій захисту прав і свобод дитини. Часопис Київського університету права. 2014. № 1. С. 72–76.
5. Кудрявцева О.М. Генезис і перспективи утвердження та захисту конституційних прав і свобод дитини в Україні. Наше право. 2015. № 2. С. 28–34.
6. Бойко І.Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX – XX): навч. посіб.; Львів. нац. ун-т ім. Франка. Київ: Атіка, 2013. 347 с.
7. Походзіло Ю.М., Силенко К.П. Еволюція правового регулювання шлюбно-сімейних відносин на українських землях у X – XIX століття. Теорія і практика правознавства. 2015. Вип. 2 (8). С. 1–3.
8. Історія української Конституції. / упоряд. А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко; Українська правнича фундація. Київ: Право, 1997. 464 с.
9. Кульчицький В.С. Кодекс українського права 1743 р. Право України. 1994. № 9. С. 28–29.
10. Король І.Г. Личные неимущественные права ребенка по семейному праву Российской Федерации: науч.-практ. пособ. М.: Проспект, 2010. 160 с.
11. Гусейнова К.М. Становлення та розвиток прав дитини. Матеріали 69-ї наукової конференції професорсько-викладацького складу економіко-правового факультету Одеського нац. університету ім. І.І. Мечникова. Одеса, 2014. С. 149–152.
12. Нижник Н.С. Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории. Санкт-Петербург: Юридический центр пресс, 2006. 272 с.
13. Международные конвенции и декларации о правах женщин и детей: сб. универсальных и региональных междунар. док. / сост. Л.В. Корбут, С.В. Поленина. М.: ИЦ-Гарант, 1998. 264 с.
14. Сергєєва С.М. Міжнародно-правовий захист прав жінок: історія і сучасність. Часопис Київського університету права. 2011. № 3. С. 284–288.
15. Шевченко М.І. Соціально-правовий статус української жінки кінця XIX – поч. XX ст. Культура і мистецтво у сучасному світі. 2013. Вип. 14. С. 129–134.
16. Сичова В. Напрями вдосконалення механізмів державного регулювання шлюбно-сімейних відносин в Україні в 1920–2010-х рр. Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. Харків, 2014. № 2 (46). С. 287–295.
17. Михайленко О. Трансформація аксіологічних настанов інституту сім'ї як чинник визначення напрямів державної сімейної політики. Державне управління та місцеве самоврядування. 2015. Вип. 2 (25). С. 179–190.
18. Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і одиноким матерям, посиленням охорони материнства і дитинства, про встановлення почесного звання «Материнська слава» і медалі «Медаль материнства»: Указ Президії Верховної Ради СРСР від 8 лип. 1944 р. Відомості Верховної Ради СРСР. 1944. № 37.
19. Смольницька М. Материнство як соціальна функція (друга половина 1940-х – перша половина 1960-х років). Україна XX століття: культура, ідеологія, політика. 2015. Вип. 20. С. 98–110.
20. Загальна декларація прав людини: прийнята і проголошена в рез. 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 груд. 1948 р. Верховна Рада України. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015